

O'ZBEKISTON TOPONIMLARINING O'RGANILISH TARIXI

Kamolov Azizbek Ulugbekovich

Ajiniyoz nomidagi NDPI 1-bosqich doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston toponimlarining o'rganilish tarixi qisqacha yoritilgan. Toponimikani tadqiq qilishda izlangan olimlarimiz fikri bilan daillangan. Toponimlarning nomlanish asoslari va tarixi berilgan.

Kalit so'zlar: orol, daryo, ko'l, soylik, kartografiya, terminologiya, tarixiy, lingvistik.

Kishilar odatda o'zlari uchun tushunarsiz bo'lgan nomlardan ma'no axtara boshlaydilar va o'z tillariga moslashtirib talaffuz qilishga intiladi. Xalq etimologiyasi, aniqrog'i soxta etimologiya shu yo'sinda paydo bo'ladi va shu tariqa rivoyatlar ham to'qiladi. Xorazm viloyatidagi tuman markazi Hazorasp juda qadimiy shahar bo'lgan. U X-XI asrlardagi arab geograflari Istaxriy, Ibn Havqal, Muqaddasiy asarlarida «mustahkam qal'a» deb tilga olingan. Rivoyatga ko'ra, qal'ani bahaybat dev qurgan ekan. Dev bu yerga suv ichgani keladigan 1000 ta qanotli otni ushlab olib, qanotlarini kesib tashlagan emish. Otlar tufayli mashhur bo'lgan qal'a Hazorasp «ming ot» (forscha-tojikcha) deb atalgan. Bu rivoyatning haqiqatga to'g'ri kelmasiigi o'z-o'zidan ravshan. Hozirgi Hazorasp qishlog'i nomini mahalliy xalq Hazaras shaklida talaffuz qiladi. Bu esa aslga yaqin. Qal'a milodning boshlarida Sharqiy Yevropada, jumladan Volganing quyi oqimida yashab xoqonlik barpo qilgan turkiy xalq – hazarlar nomi bilan atalgan bo'lsa ajab emas. - as qo'shimchasiga kelganda shuni aytish kerakki, etnograflardan R.G.Kuzeev va B.X.Karmishevaning fikricha, tarkibida -as (az) komponenti bo'lgan etnonimlar va toponimlar nihoyatda katta hududda – Oltoydari Uralgacha, Kavkaz va Qrimgacha uchraydi. Ba'zi bir olimlar - as II-IX asrlarda quyi Volga bo'yi, Shimoliy Kavkazda yashagan alan qabilasining ikkinchi nomi yoki qabila ajdodlari bo'lgan deb hisoblasalar, boshqa bir tarixchilar as Orxon-enisey yodgorliklarida tilga olingan az (as) xalqi nomining in'ikosi bolishi mumkin deb biladi. Boshqird etnografi, tarix fanlari doktori R.G.Kuzeev har ikkala holda ham azlar (aslar) VIII-IX asrlarda turkiy qabilalar bo'lgan deydi. Qo'qon shahri X asrda bitilgan «Hudud ul-olam» qo'lyozmasida, arab geograflaridan Istaxriy, Ibn Havqal, Muqaddasiy asarlarida Ho'kan (Xuvoqand), Ho'kand (Xuvoqand) shakllarida qayd qilingan. «Boburnoma»da Xo'qon viloyati tilga olingan. Hozirgi Qo'qon shahri tarixiy Xo'qand o'rnida XVIII asrda o'zbeklarningning urug'i boshlig'i Shohruh tomonidan barpo etilgan. Akademik V.V.Bartoldning fikricha, shaharningadabiy nuqtai nazardan to'g'ri shakli Xo'kand bo'lib, Qo'qon jonli tilda talaffuz etilishidir. Xorazm toponimi haqida ham rivoyatlar bor. Chunonchi, o'rta asr arab olimlaridan

Muqaddasiy va Yoqut Hamaviy asarlarida bu haqda shunday rivoyat keltirilgan. Podsho g'azabnok bo'lib, o'zining bir qancha bebosh fuqarolarini kimsasiz uzoq joyga badarg'a qilishni buyuradi. Lekin bu yerda o'tin va go'sht (ya'ni Amudaryoda baliq) ko'p bo'lganidan ular omon qoladilar. Musofirlar bu o'lkani obod qilib, Xorazm deb atadilar (xovar - go'sht, azm - o'tin). Farg'ona so'zi haqida ham rivoyatlar bor. Masalan, Farg'onani Nushirvon (Anushirvon) bunyod qilgan va podsho bu yerga har bir joydan bittadan qabila olib kelgan ekan. Shunday qilib, turli joylardaii kelgan kishilar imoratlar qurib, ekinlar ekkan. Kishilar ularni turli joylardan kelganligidan Az har xona «turli xonadonlardan kelganlar» (qurama) deb atay boshlaganlar. So'ngra az qo'shimchasi tushib qolib, Harxona bo'lib ketgan, bu esa bora-bora Farg'ona shaklini olgan emish. Huddi shu rivoyat arab geografi Ibn Xurdodbehning «Kitob ul-masolik val-mamolik» asarida (X asr), Hamidullah Qazviniyning «Nuzhat ul-qulub» asarida (1340 yil) va boshqa tarixiy yodgorliklarda ham keltirilgan. Samarqand, Andijon, Jizzax, Xiva, Termiz, Buxoro kabi qadimiy shaharlarning,

Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon kabi daryolarning nima uchun shunday atalgani haqida ham turli afsonalar mavjud. Ko'pgina qishloqlarning nomlari to'g'risida ham qancha-qancha cho'pchaklar bor. Tog'-qirlar, soylik-jarliklarning nima uchun shunday atalishini xalq o'zicha tushuntirib berishga harakat qilgan. Buxoro viloyatida Chandir degan bir necha qishloq bor. Xalq buni «chandir go'sht» so'zidan deb izohlaydi. Aslida chandir turkmanlarning bir urug'I (Zarafshon vodiysining etagida anchagina turkmanlar yashaydi). Tog' daralarining eng tor joyi hamma tillarda «Temir darvoza» deyiladi (tojikchada Darbandi ohanin, arabchada Bobul hadid, ruschada Jeleznoe vorota, qadimiy turk tilida Temur Qapug'). Oddiy xalq buni bu yerda «temir darvoza bo'lgan ekan» deb tushunadi. Aslida bu majoziy o'xshatma, metaforik nomlar. Baxmal tumanida Qirqqiz, Kuyovtosh degan toshlar bor. Bu haqda shunday rivoyat eshitasiz: Kuyov qaylig'iga kelayotgan ekan, birdan g'ayridin yovlar kelib qolibdi. Halqumi pok kuyov ham, kelin ham dugonalari bilan kofirlarga tutqun bo'lgandan ko'ra Xudoga iltijo qilib tosh bo'lib qolgan ekan. Odam shaklidagi bu toshlar aslida nurab ulgurmagan qumtosh qoyaning qoldiqlaridir.

Zahiriddin Bobur Markaziy Farg'onadagi qumli cho'l haqida bir rivoyatni keltirgan. Bir necha darvesh qumli cho'lda ketayotgan ekan, birdan qumli bo'ron (tund yel) ko'tarilib, darveshlar bir-birini topolmay, «ho, darvesh», «ho darvesh» deya halok bo'lubturlar andin beri bu bodiyam (cho'lni) Hodarvesh derlar». Bunday rivoyatlarni ko'plab qishloqlar to'g'risida eshitish mumkin. Zomin tumanidagi Achchi qishlog'i yonida Kallali degan toshloq soyliq bor.

O'sha yer aholisi laganni lali deyishadi. Shu soylikda yovlar bir kishini o'ldirib kallasini kesib olib laganga qo'yib ketgan ekan. Shundan so'ng bu yer Kallali, ya'ni «lagandagi kalla» deb atalgan emish. G'orlar, ungurlar haqida ayniqsa rivoyatlar ko'p. Zomin tumanida Tamtum qishlog'i yaqinida Kattakamar, Oqchepkanning kamari degan g'or, kamarlar

(qoyadagi bo'shliqlar) bor. Bunday kovaklarda ibtidoiy odamlar yashagan. Har xil voqealar bo'lib o'tgan, natijada xilma-xil cho'pchaklar to'qilgan. Masalan, o'sha Oqchepkan kamarida Oqchepkan laqabli (oqchakman kiygan) o'g'ri yashagan ekan. Ba'zi bir g'orlarni qandaydir dahshatli mahluqlar, devlar, parilar vatan qilgan edi deyishadi. Shu sabab bunday g'orlar Shaytong'or, Devkamar kabi nomlar bilan atalgan. Ana shundan har xil afsonalar, asotirlar kelib chiqadi. 2. Atoqli otlar, jumladan geografik nomlar, ayniqsa ularning ma'nolari qadimdan olimlar e'tiborini tortgan. Toponimika atamasining paydo bo'lganiga hali bir asr bo'lgani yo'q. Lekin toponimika masalalari tarix, geografiya, tilshunoslikka oid asarlarda qadim zamonlardan boshlab uchraydi. Har qanday fan amaliyot talablari ta'sirida paydo bo'ladi va rivojlanadi.

Toponimiila birinchi galda geografiyaning amaliy ehtiyojlari asosida vujudga keldi. Dastlabki sayyohlar o'zlari kashf etgan yerlarga nom berdilar, uzoq o'lkalar va shaharlarning nomlarini hammaga ma'lum qildi. Geografik nomlarni to'plab o'rganganlar xam geograflar edi. Professor H.Hasanov «O'rta Osiyolik geograf va sayyohlar» asarida (Toshkent, 1964) shu mintaqada tug'ilib o'sib ijod qilgan 28 allomaning geografiyaga, toponimikaga qo'shgan hissasi, sayohatlari haqida keng ma'lumotlar bergan.[1.56] O'rta Osiyo geografiya fanining rivojiga salmoqli hissa qo'shgan matematik va geograf Muhammad Xorazmiy, astronom va geograf Abu Zayd Balxiy (850-934), O'rta Osiyo geografiya fanida maktab yaratgan alloma Abu Rayxon Beruniy, geograf-filolog Mahmud Qoshg'ariy, astronom va matematik Mirzo Ulug'bek (1394-1449), geografik terminologiya, toponimikaga qimmatli hissa qo'shgan mashhur sayyoh va lug'atchi Shayx Sulaymon Saxony (1821-1880) kabi allomalar shular jumlasidandir. Boshqa o'lkalarda ham dunyo kezman, yangi-yangi yerlarni kashf qilgan, kishilarning geografik tasavvurlarini va toponimik ma'lumotlarini kengaytirgan sayyohlar, geograflar ko'p bo'lgan. Toponimikaga katta hissa qo'shgan geograf olimlardan nemis olimi A.Gomboldni, rus geograflari V.P.Semyonov- Tyanshanskiylarni aytib o'tish mumkin.XIX asr oxiriaridan e'tiboran dunyoda amaliy grammatika, xususan kartografiya ehtiyojlari munosabati bilan toponimikaga qiziqish kuchaydi. Toponimikadan maxsus asarlar paydo bo'ldi, geografik nomlarni o'rganadigan komissiyalar va jamiyatlar

tashkil etildi. Masalan, Angliyada 1923 yilda dunyoda birinchilardan olaroq mamlakatdagi barcha toponimik ishlarni muvofiqlashtirish uchun Toponimika jamiyati tuzildi. Keyinchalik G'arbiy Yevropa, Fransiya, Germaniya, Polsha va boshqa mamlakatlarda ham xuddi ihunday jamiyatlar yoki guruhlar paydo bo'lgan edi.

Rossiyada toponimik tadqiqotlar tarix, geografiya va filologiya fanlari vakillari tomonidan olib borildi. Akademik Shegreli (1794-1855), mashhur tarixchi va etnograf N.L.Nadejdin (1804-1856), tilshunos A.Kastreislar (1813-1852) rus toponimikasining dastlabki tadqiqotchilaridandir. 1847 yilda Rossiya Geografiya jamiyatida tuzilgan geografik terminologiyani o'rganish komissiyasi va Rus tili va adabiyoti havaskorlari jamiyati (1811-1930) toponimikaga katta ahamiyat berdi. 1904 yilda Rossiya geografiya jamiyati qoshida Kartografiya komissiyasi tuzildi. Oktyabr to'ntarishidan so'ng toponimik tadqiqotlar keng quloq yoydi. Toponimik materiallarni to'plash va qayta ishlash sohasida jiddiy ishlar boshlandi. Toponimika bo'yicha maxsus mahkamalar, Butunittifoq geografiya jamiyatining filiallarida va bo'limlarida toponimika komissiyalari tuzila boshladi. 1965 yilda Leningradda SSSR toponimikasi bo'yicha Birinchi butunittifoq konferensiyasi o'tkazildi. Sobiq ittifoqdosh respublikalarning tilshunoslik institutlari, sobiq SSSR Geografiya jamiyati, Moskva filialining toponimika komissiyasi geografik nomlarni o'rganishga katta ahamiyat bera boshladi.

Rus toponimikasi bo'yicha A.Matveev, E.M.Mirzayev, V.A.Nikonov, A.Popov, A.V.Superanskaya, A.A.Refonmatskiy, B.A.Serebrennikov, V.N.Toporov, O.N.Trabadiyevning asarlari ma'lum va mashhur. Dunyoda eng yirik toponimistlardan biri atoqli geograf E.M.Mirzayevdir (1908-1998). Olim yarim asrdan ko'proq vaqt davomida geografik nomlarning, jumladan O'zbekiston toponimlarining kelib chiqishi, transkripsiyasi, xususan mahalliy geografik atamalar haqida ko'plab qimmatli asarlar, maqolalar, monografiyalar, lug'atlar yaratdi. E.M.Mirzayev ko'p yillik ilmiy faoliyatida toponimikaning nazariy masalalari bilan bir qatorda geografik atamalarga alohida ahamiyat berdi. Masalan, 4 mingga yaqin xalq geografik atamalarini o'z ichiga olgan lug'ati (Slovar narodnix geograficheskix terminov. – M., 1984.) jahon toponimistlari va tilshunoslarining e'tiborini tortdi. Bu asar 1999 yilda to'ldirilib 2 jildda qayta nashr etildi. E.M.Mirzayev geografik atamalar ko'pchilik toponimlar etimologiyasining universal kalitidir, degan xulosaga kelar ekan, toponimikani tadqiq qilishda geograflarning roli katta ekanligini qayd qiladi.

Moskvalik yirik toponimistlardan biri V.A.Nikonov sobiq Ittifoqda toponimikaning fan sifatida oyoqqa turishiga katta hissa qo'shdi. Olimning eng yirik toponimik asarlari «Toponimikaga kirish» (Vvedenie v toponimiki. – M., 1965.) va «Qisqacha toponimik lug'at» dir (Kratkiy toponimicheskiy slovar. – M., 1966.). V.A.Nikonov toponimlar tarix taqozosi ila vujudga keladigan ijtimoiy hodisa ekanligini, geografik nomlarning tarkib topishida suffikslarning – grammatik qo'shimchalarning (ayniqsa slavyan toponimiyasida) katta o'rin tutishini alohida uqtirdi. U toponimlarning bir-biri bilan bog'liq xolda paydo bo'lishining qator qonunini hamda geografik obyektlarning kam uchraydigan xarakterli xususiyatlarga qarab nom olishining nisbiy negativlik qonunini kashf etdi (hammayoq qarag'ayzor bo'lgan joylarda Qarag'ayzor toponimining bo'lishi shu yer uchun xarakterli xususiyat emas). V.A.Nikonov o'zining toponimik lug'atida dunyodagi 4 mingga yaqin yirik geografik obyektlar nomlarining kelib chiqishini izohlab bergan. Moskvalik yirik tilshunos toponimistlardan biri A.V.Superanskayadir. Olima toponimlarga, xususan atoqli otlarga bag'ishlangan ko'plab asarlar yozgan. Uning geografik nomlar lingvistik qonuniyatlaridan bahs etadigan eng yirik asari «Toponimika nima?» (Chto takoe toponimika? – M., 1985.) kitobidir. Asarda toponimikaning nazariy asoslari bayon etilgan, geografik nomlar tarixidan ma'lumotlar keltirilgan.

O'rta Osiyo va uning geografik nomlari to'g'risidagi eng qadimgi ma'lumotlar miloddan avvalgi VI-V asrlarda yunon olimlari asarlarida uchraydi. «Tarix fani otasi» deb nom olgan Gerodot (miloddan avvalgi 485-425 yillar), Kaspiy dengizidan sharq tomondagi hududni «bepoyon tekislikdan iborat» deb atagan, Araks daryosini (Amudaryoni) tilga olgan. Aleksandr Makedonskiy (Iskandar Zuiqarnayn) ning bostirib kelishi (miloddan avvalgi 334-325 yillar), shuningdek savdo aloqalarining avj olishi qadimgi dunyo olimlarining geografik tasavvurlarini kengaytirishga imkon berdi.[2.15] Aleksandr Baqtriya bilan Sug'diyonada sakkizta shahar, boshqa bir ma'lumotlarga ko'ra o'nta shahar qurgani, shulardan Aleksandriya deb atagan (masalan, Aleksandriya Esxata «Chekka Aleksandriya, - hozirgi Bekobod shahri yaqinida), Kiropol (Tojikiston Respublikasidagi Shahrison dovoni yaqinidagi Shahrison qishlog'i o'rnida bo'lgan degan fikr bor). Shu bilan birga fotih bir qancha shaharlarni, jumladan Marakandni (Samarqandni) vayron qilgan. O'rta Osiyoning, jumladan O'zbekistonning daryolari, tabiiy geografiyasi, shaharlari to'g'risidagi ma'lumotlar miloddan avvalgi I asrga kelganda aniq bir tus oladi. Masalan, qadimgi yunon geografi va tarixchisi, 17 jildlik «Geografiya» asarining muallifi Strabon (miloddan avvalgi 64/63-23/24 yillar), tarixchi va yozuvchi, 7

jildlik —Aleksandr Makedonskiy yurishlari tarixi muallifi Flavly Arrian (95-175 yillar), 10 jildlik «Aleksandr Makedonskiy tarixi»ni yozgan Ruf Kursiy (I asr), Yaksart (Sirdaryo), Politimet (Zarafshon) haqida ma'lumotlar berganlar. Arrian Sirdaryo bo'yida sug'diylarning shaharlarini tilga olgan. Astronom Ptolemey (tahminan 90-160 yillar) O'rta Osiyo geografiyasi haqida keng ma'lumotlar berib o'lka hududlarini, daryolari, shaharlarini tasvirlab yozgan. Shunday qilib, antik dunyo olimlarining asarlarida O'rta Osiyo, jumladan O'zbekistonda bir qancha nomlar, chunonchi Araks (Amudaryo), Oks (Oksos-Amudaryo), Xorasmiya (Xorazm) shahri, Qang' (Kangxa, Qang'uy) davlati, Yaksart (Sirdaryoning eng qadimgi maxalliy nomi), Marakand (Samarqand), Politimet (Zarafshon) va boshqalar tilga olingan. Milodning VII asridan e'tiboran arab xalifaligi mamlakatlarida ham fan rivojlana boshladi. Arablar bosib olgan O'rta Osiyo ham ana shu xalifalik tarkibida edi. O'rta asrlarda Turkistonda buyuk olimlar ijod qilganlar va jahon fanini, jumladan toponimikani rivojlantirishga katta hissa qo'shgan. Masalan, Beruniyning geografik va toponimik merosi «Hindiston tarixi», «Al-osorul boqiya», «Qonuni Ma'sudi» asarlarida keltirilgan. Olim xorazmliklarda Vaxsh suvlami, jumladan Jayxun daryosini nazorat qilib turgan malak nomi ekanligini aytgan. Demak, Amudaryoning o'ng irmog'i bo'lgan Vaxsh, Surxondaryo viloyatidagi Vaxshivordara kabi toponimlar o'sha suv parisi nomi in'ikosidir. «Geodeziya» asarida Beruniy o'sha vaqtdagi Sariqamisli ko'lini Xiz tengizi, ya'ni «Qiz dengizi» deb atagan. Olim toponimika qonuniyatlariga oid bir qancha fikrlar bildirgan, masalan, yunonlar va arablar turkiy so'zlarni buzib o'z tillariga moslab talaffuz qilganliklari oqibatida bir qancha so'zlarning ma'nosi o'zgarib ketganini, (masalan, turkiycha tosh so'zini arablar shosh deb talaffuz qilishlarini) aytadi. Beruniy o'zining «Saydana» asarida 400 dan ortiq qishloq, tog', daryo, shahar va orollar, «Qonuni Ma'sudi» kitobida 600 dan ortiq joy nomlarini tilga olgan. Shundan 85 tasi O'rta Osiyo va Xurosonga tegishlidir.

O'rta asrlardagi barcha tarixiy, geografik va lingvistik asarlar orasida toponimika uchun hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan asar, bu Mahmud Qoshg'ariyning uch jildli «Devonu lug'otit turk» kitobidir. O'zbekistonning tarixiy toponimiyasi uchun yana bir o'ta qimmatli asarlaridan biri Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiyning «Buxoro tarixi» kitobi sanaladi. Kitob 934-944 yillarda arab tilida yozilgan. 1128-1129 yillardaforschaga qisqartirib tarjima qilingan, noma'lum muallif kitobga mo'g'ullar bosqinchiligigacha bo'lgan voqealarni qo'shgan. Bu asarda O'rta Osiyoning VIII-XII asrlardagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti yoritilgan. Shu bilan birga eski Buxoro va uning

yaqinidagi bo'lib bir necha yuz geografik nom tilga olingan. Shunisi qiziqki, X-XI asrlardagi ko'pgina geografik nomlar hozirgacha saqlanib qolgan. Shulardan Nur (hozirgi Nurota), G'ijduvon, Romitan, Shopurkon qadimiy nomlardir. Varaxsha (Faraxsha), Poykant, Buxorodan ham keksa shaharlardir, deb yozadi Narshaxiy. Tarixchining ma'lumotlariga ko'ra, Buxoroning Numijkat, Madinat-us-sufriya («Mis shahri»), Madinat-tujjor («Savdogarlar shahri») degan nomlari bo'lgan.[3.45] O'zbekiston joy nomlarining o'rganilishiga «arab geograflari» nomi bilan mashhur olimlar katta hissa qo'shgan. Shu narsa e'tiboga sazovorki, yangi qo'shib olingan hududlarning ma'muriy tuzilishini o'rniga qo'yish munosabati bilan —Soliq daftarlaril — «Kitob al-xaraj» va «Yo'dnomalar» paydo bo'ladji. Bunday nomalarda viloyatlar va aholi punktlari, dexqonchilik va kasb-hunar mahsulotlari, bekatlar ko'rsatib qo'yilar edi. Muqaddasiy ma'lumotlariga ko'ra, Chag'oniyonda (Surxondaryo vodiysida) 16000 ga yaqin qishloq bo'lgan. Sayyoh Farg'onada Axsikat, O'zgand, O'sh, Qubo (Quva), Marg'inon, Rishton, Kason, Bob (Pop), Asht, Avval, Andukon (Andijon) kabi 40 ta shahar hamda jome masjidli qishloqni sanab o'tadi. Muqaddasiy va boshqa arab geograflarining asarlarida nomlari hozirgacha saqlanib qolgan toponimlar tilga olingan: Jizzax, Xo'jand va boshqalar. Bu kabi ma'lumotlar Vatanimiz toponimiyasining qadimiy ekanligini ko'rsatadi. Axsikat, Samarqand, Farg'ona, Choch (Toshkent) kabi nomlar VIII asrga oid sug'd hujjatlarida va undan ham oldin, Andigon (Andijon), Marv, Karmana, Kesh (Shahrisabz), Marg'inon (Marg'ilon), Miyonqol, Narpay, Naxshab (Qarshi), Parak (Chirchiq), Barsket (Parkent), Biskat (Piskent), Biskom (Piskom), Bob (Pop), Rishton, Farg'ona, Forob, Chag'oniyon (Surxondaryo vodiysi), Shovdor, Quva, Qurshob (Xurshob), Xuqand (Qo'qon), G'ijdavon, Xuzor (G'uzor), Hazoraspi kabi nomlar IX-X asrlar manbalarida – arab geograflarining asarlarida, «Hudud al-olam»da, Narshaxiyning «Buxoro tarixi» da tilga olingan.

XIII asrda ijod qilgan Yoqut (Yoqut ibn Abdulloh ar-Rumi al-Hamaviy) «Mu'jam al-buldon» nomli ko'p jildli lug'atida geografiyaga oid barcha ma'lumotlarni jamlab katta toponimik meros qoldirgan. Yoqut O'rta Osiyo, jumladan O'zbekistonning ma'lum va mashhur Buxoro, Samarqand, Ishtixon, Zomin, Naxshab (Nasaf-Qarshi), Farg'ona, Uzkan (Yuzkan-O'zgant), Axsikat, Xuqand (Qo'qon), Xo'jand, O'sh, Dabusiya, Ushrushona, Farob, Termiz shahar va qishloqlari haqida mukammal ma'lumot qoldirgan. Umuman olganda, arab geograflari asarlarida respublikamiz toponimiyasi haqida ko'plab ma'lumot topsa bo'ladi.

Turkiy tarixiy manbalardan toponimika uchun eng ahamiyatlilari sifatida Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» va Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» asarlarini alohida tilga olish mumkin. «Devonu lug'ot-it turk»ning toponimika fani uchun ahamiyati shundaki, asarda 200 ga yaqin turkiy toponimlar, ko'plab etnonimlar – o'sha vaqtdagi turkiy qabilalarning nomlari (yag'ma, chigil, sug'dak - sug'diylar) va ularning geografiyasi, bir necha o'nlab qadimiy turkiy ismlar (Bektur, Arslontegin, Turumtoy), ko'plab geografik atamalar (art, dovon, yoz-yozi dasht, baliq, shahar), shuningdek o'simlik va hayvonlarning qadimiy turkiy nomlari (avya-behi, so'kso'k – «saksovul», qazin – qayin, yag'an – fil, qoz–g'oz, chabaq – mayda baliq keltirilgan. «Devonu lugot-it turk» ning uchta jildida keltirilgan boy toponimik materiallar joy nomlarining etimologiyasini tadqiq qilishda, toponimlarning qadimiy fonetik shakllarini aniqlashda o'ta qimmatli manbalar bo'lib xizmat qiladi. Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» asarida tarix, etnografiya, geografiyaga oid qimmatli ma'lumotlardan tashqari, toponimika sohasida ham boy materiallar keltirilgan. «Boburnoma» ning bu boradagi ahamiyati shundaki, undan toponimlarning qadimiy shakllarini bilib olish mumkin: Dizak – Jizzax, Ko'hak – Zarafshon, Sayxun, Xo'jand suyi — Sirdaryo, Chir- Chirchiq va hokazo. Bobur tilga olgan ko'plab geografik atamalar toponimlarning kelib chiqishini aniqlashda va o'zbekcha ilmiy terminologiyani ishlab chiqishda katta ahamiyatga ega, masalan: band – to'g'on yoki «bekat», jazoir – orol, jangal – o'rmon, qo'l – daryo tarmog'i, tangi – tor dara quruq qo'l yoki suvsiz qo'l – soylik, parcha tog'– qoldiq tog, tagob – o'zan, tuz – tekislik, to'qay – daryo muyulishi, ushoq tog'lar – past tog'lar, yayloq – yaylov, obgir – botqoqlik, ko'tal – dovon, qasaba – shaharcha, pushta – tepalik, qo'ruq – qo'riqxon, uchma – tik yonbag'ir, yoz – bahor, yozi – dala, obshor – sharshara va boshqalar. Keyingi ikki asr davomidagi tarixiy, lingvistik, geografik asarlardan O'zbekiston toponimikasiga oid ko'plab materiallar topish mumkin.[4.5] O'rta Osiyo, jumladan O'zbekiston toponimikasiga oid dastlabki asarlardan biri vengriyalik olim Arminiy Vamberiyning (1832-1913) O'rta Osiyoga maxfiy sayohati mahsuli bo'lmish «Markaziy Osiyoning geografik nomlari» (nemis tilida) deb atalgan asaridir. Asarning lug'at qismida 600 ga yaqin geografik nom va atama alifbo tartibida berilgan. Bu esa o'sha davr uchun katta yutuq edi. Rus sharqshunoslaridan N.V.Xanikov, V.L.Vyatkin asarlarida bir qancha ma'lumotlar O'zbekiston toponimikasiga bag'ishlangan. Masalan, N.V.Xanikovning «Buxoro xonligi tasviri» (Xanikov N. Opisanie Buxarskogo xanstva. – SPB, 1843.) asarida o'sha davrda iste'molda bo'lgan otaliq, qo'rchi,

tunqotar, shig'ovul kabi ko'plab ijtimoiy-siyosiy atamalar tilga olinganki, ular hozirgi vaqtda bir qancha toponimlarning ma'nosini tushunib olish uchun kalit bo'lib xizmat qiladi. Kitobda 92 o'zbek qavmlarining dastlabki ro'yxati keltirilgan.[5.119] O'zbekistonning tarixiy geografiasini, jumladan toponimiyasini o'rganishda inqilobdan oldin va sovet davrida ijod qilgan tarixchilar orasida V.L.Vyatkin alohida o'rin tutadi. Olimning Samarqand va Toshkent viloyatlariga bag'ishlangan va vaqf hujjatlari asosida yozilgan tarixiy-geografik asarlarida ko'pgina toponimlarning kelib chiqishi haqida so'z boradi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ijod qilgan rus sharqshunoslari orasida O'rta Osiyoning, jumladan O'zbekistonning tarixiy geografiasini va toponimikasini o'rganishda akademik V.V.Bartold ijodi alohida o'rin tutadi. Bartold asarlarida O'zbekistondagi yuzlab tarixiy geografik nomlar tilga olingan, bir qancha toponimlarning etimologiyasi keltirilgan, olim, masalan, Bagdod shahri (Iroq) nomini Xudo in'omi» deb izohlagan. Chunki qadimgi eroniy tillarda, jumladan sug'd tilida bog (fag-bag) «xudo», «yaratuvchi» degan ma'noni ham bildirgan. Birgina shu misol vaqt o'tishi bilan atamalarning ma'nosi o'zgarib turishini ko'rsatadi. Yana bir misol. Ilk o'rta asrlarda dehqon (dehigon) deganda «zamindor», «katta yer-mulkka ega bo'lgan boy» tushunilgan.

Adabiyotlar

1. Do'simov Z., Egamov X. Joy nomlarining izohli lug'ati. T., "O'qituvchi", 1977.
2. Enazarov T., Nazarov K. Joy nomlarini yig'ish so'roqligi. T., 1995, 32 b.
3. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'atit turk. T., "Fan" 1967.
4. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики, М., "Наука". 1974.
5. Мурзаев Э.М. География в названиях. М., "Наука", 1979.
6. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М., "Мысль" 1984.
7. Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. T., "O'qituvchi". 1988.
8. Поспелов Е.М. Топонимика в школьной географии. М. "Просвещение". М. 1988.
9. Поспелов Е.М. Школьный топонимический словарь. М., "Просвещение"^{1/4}. 1988.